

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОШКІЛЬНОЇ ТА СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

УДК 376.36-053.5

А. О. Бондаренко, І. А. Лазарєва

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРЕДИКАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ЗНМ

Шкільна успішність тісно пов'язана з розвитком мовлення дитини. У сучасній системі початкової освіти відбуваються докорінні зміни, які вимагають достатнього рівня мовленнєвої готовності дітей для навчання в школі. Проте збільшення чисельності дітей із мовленнєвими порушеннями, зокрема загальним недорозвиненням мовлення (ЗНМ), у початковій ланці шкільної освіти, є переконливим фактором здійснення дослідницької діяльності щодо розгляду проблеми порушень мовленнєвого розвитку з позиції лінгводидактики (Ф. І. Буслаєв, О. М. Пешковський, Ю. Д. Апресян, В. В. Виноградов, Г. О. Золотова, Ю. А. Левицький, О. А. Потєбня, О. О. Шахматов, Л. В. Щерба та ін.), психолінгвістики (Т. В. Ахутіної, Л. С. Виготського, О. О. Леонтєва, О. Р. Лурія, О. М. Шахнарович та ін.) та логопедії.

Дослідження присвячені проблемам недорозвинення мовлення Н. С. Жукової, Л. Ф. Спірової, С. Н. Шаховської, М. К. Шермет, В. В. Тарасун, Т. Б. Філічевої та інших, підтвердили, що у дітей із ТПМ виникають значні труднощі при оволодінні програмовим матеріалом з рідної мови. Першою чергою, це пов'язано з недоліками фонетико-фонематичної, лексико-граматичної сторін усного мовлення, недорозвиненням зв'язного мовлення.

Від сформованості в молодших школярів лексики залежить ефективність оволодіння навчальними компетенціями (орфографічною грамотністю), засвоєння компонентів мовленнєвої системи (граматичної будови, зв'язного мовлення), розвитку змістовної та операційної сторін мислення, оскільки оволодіння лексичним значенням відбувається на основі операцій аналізу, синтезу, узагальнення.

У низці наукових праць (Р. Є. Левіна; О. М. Мастюкова; Л. Ф. Спірова; Г. В. Чиркіна та ін.) визначено суттєві відхилення та специфічні особливості формування лексичної системи мовлення дітей із ЗНМ. Встановлено, що при ЗНМ у молодших школярів спостерігаються порушення формування лексики виражені в обмеженості словникового запасу, значній розбіжності об'єму активного і пасивного словника, неточному вживанні слів, численних вербальних парафазіях, труднощах актуалізації словника, несформованості семантичних полів (В. К. Воробйова, Н. С. Жукова, Т. Б. Філічева та ін.).

Одним із важливих компонентів становлення повноцінної мовленнєвої особистості є предикативна лексика (Т. В. Ахутіна, Л. С. Виготский, О. М. Гвоздев, Н. С. Жукова, О. Р. Лурія, Р. Є. Левіна, О. О. Леонт'єв, О. М. Шахнарович, Т. М. Ушакова, Т. А. Фотекова, Д. Б. Ельконін).

Недостатність відомостей щодо особливостей функціонування предикативної лексики в дітей з ЗНМ молодшого шкільного віку потребує різноаспектного вивчення й глибокого проникнення в сутність предмета дослідження.

У лінгвістичній літературі, як вітчизняній, так і зарубіжній, було чимало спроб дати визначення предикативності з різних точок зору – логіко-граматичної (Ф. І. Буслаєв та ін.), формально-граматичної (Д. М. Овсяніков-Куліковський, О. М. Пешковський, М. І. Стеблін-Каменський та ін.) та психологічної (Ю. Д. Апресян, Т. В. Ахманова, В. В. Виноградов, Г. О. Золотова, Ю. А. Левицький, О. О. Потєбня; О. О. Шахматов, Л. В. Щерба та ін.).

Прихильники логіко-граматичного напрямку ототожнювали граматичні та логічні категорії речення і судження, суб'єкта і предиката з підметом і присудком [1, с. 163].

О. М. Пешковський, один із найяскравіших представників формально-граматичного напрямку, у своїх дослідженнях приділяв велику увагу зовнішній, формальній стороні мовлення та розглядав речення як відрізок мовлення, який характеризується закінченістю інтонації. Він вважав, що, утворюючи єдність речення, підмет та присудок пов'язані за змістом та граматично. Смисловий взаємозв'язок головних членів речення полягає в прояві предикативних відношень, тобто в позначенні присудка ознаки підмета. Предикат (присудок) дослідник розумів як термін логіки та мовознавства, який позначає конститутивний член судження – те, що висловлюється (стверджується або заперечується) про суб'єкт.

Предикація розглядалась автором як одна з трьох основних функцій мовних виражень (разом із номінацією і локацією), під предикативом малася на увазі частина мови. Присудковість або предикативність, за визначенням О. М. Пешковського, є синтаксична категорія, яка визначає функціональну специфіку основної одиниці синтаксису – речення [10, с. 216–221].

На сьогодні психологізм як напрям у мовознавстві, враховуючи смислову сторону мовлення, є пріоритетною теорією при вивченні предикативної лексики. Представники психологічної теорії вважають, що комбінування слів стає можливим з когнітивної точки зору лише в тому випадку, коли дитина починає розуміти розчленованість структури діяльності, визначеність різних об'єктів, наявність зв'язків між об'єктами і оперування ними. Із лінгвістичної позиції це вимагає оволодіння одночасно операціями номінації та предикації.

Російський мовознавець О. О. Потєбня вивчаючи сутність речення розглядав проблему виявлення головного елементу висловлювання – предикативності, носієм якої «... є присудок як член речення та дієслово як частина мови» [11, с. 26].

Продовжуючи традиції психологічного течії в лінгвістиці Л. В. Щєрба (1974) під предикативністю розумів властивість всього речення, в тому числі і присудка [14, с. 56].

У лінгвістиці предикативна лексика – це об'ємне поняття, з синтаксичної позиції даний пласт лексики представлений предикатами, які вживаються у вигляді різних частин мови; з морфологічного погляду – предикативними одиницями, що повідомляють про дію, стан, якість та інші ознаки предмету; із семантичної – лексемами, що виступають у реченні присудком.

О. О. Шахматов розглядав предикативну лексику із семантичної позиції, він вважав, що простий присудок може бути виражений однією із форм дієслова [12, с. 36].

Представником морфологічної позиції О. М. Шраммом була запропонована класифікація другої предикативної групи – прикметників. Критерієм класифікації виступав характер лексичних значень предикативних прикметників.

Указані класифікації предикативної лексики проаналізовані на прикладі дієслів та прикметників. Проте повноцінний огляд лексики потребує розгляду більш розгорнутих класифікацій, які містять в собі різні частини мови (синтаксична позиція).

Г. О. Золотова виділила варіативність предикативної лексики, яка була представлена іменниками, дієсловами, прикметниками та прислівниками.

Значне місце в спробі класифікувати предикати посідають праці російського мовознавця Л. М. Васильєва. Під предикативною лексикою автор розуміє складно-структуровану мовленнєву організацію, яка вміщує в собі: іменники, дієслова, прикметники, прислівники та ін. [2, с. 64]. У його праці «Системний семантичний словник російської мови» предикатну лексику розподілено на 12 основних класів (семантичних макрополів). У кожному з цих класів виділяють підкласи (підтипи). Крім того, науковець виокремив десять класів дієслів психічної діяльності. Л. М. Васильєв відзначає, що перші сім класів пов'язані зі сферою відчуттів, а три останніх – думки, мислення. Лінгвіст також зробив спробу розмежувати клас дієслів мислення.

Практична значущість вказаного підходу полягає в багатоаспектному розгляді функції предиката в реченні, яке виступає в якості комунікативної одиниці мовлення. Тому наступним кроком в ході дослідження було розгляд визначень поняття «речення» запозичених з різних граматик (Н. Sweet, О. О. Шахматов, Е. Сепир, Van Dijk), оскільки саме речення характеризується: цілісністю, синтаксичною та граматичною завершеністю, смисловою та комунікативною закінченістю,

комунікативною функціональністю, предикативністю, модальністю та інтонаційною завершеністю [8, с. 404–405].

При цьому, щоб запобігти незрозумілості для розрізнення мовної та мовленнєвої одиниць пропонується використовувати такі терміни: речення і фраза; речення і висловлювання.

Чисельні дослідження авторів містять відомості про те, що людина під час продукування висловлювання здійснює акт предикації й обирає необхідний спосіб вираження цього акту – комунікативну предикативність, яка в окремих випадках може збігатися з граматичною, в цьому випадку слід зазначити, що речення не має інтонації, остання виникає саме в акті предикації, у висловлюванні [4, с. 46].

Сучасна психолінгвістика, вивчаючи процеси породження і сприймання мовлення, надає велике значення предикації, визначаючи її як «інтелектуальний процес, в ході якого породжується новий елемент – смисл, а текст є формою об'єктивізації суб'єктивних смислів автора у зовнішній знаковій, мовленнєвій формі» [7, с. 201].

За даними досліджень О. Н. Леонтьєва, А. Р. Лурії та ін., предикат відіграє велику роль у внутрішньому програмуванні та організації синтаксичних конструкцій для реалізації висловлювання в мовленні [9, с. 187].

На основі розвитку предикативної функції мовлення формується внутрішнє мовлення і вміння викласти власні думки у розгорнутому висловлюванні (Л. С. Виготський).

Оскільки предикат становить основу внутрішнього мовлення і виступає одним із головних членів речення, доречним буде твердження: розвиток предикативного словника впливає на мислення дитини і на становлення зв'язного мовлення.

Якісна діагностика особливостей предикативної лексики в зазначеній категорії дітей вимагає теоретичного аналізу закономірностей розвитку лексики в онтогенезі.

Терміном онтогенез мовлення позначають весь період формування мовлення людини, від перших мовленнєвих актів до того досконалого стану, при якому рідна мова стає повноцінним знаряддям спілкування й мислення [6, с. 49–50].

В онтогенезі розвиток предикативної лексики обумовлений розвитком уявлень дитини щодо оточуючої реальності. В залежності від того, як дитина пізнає нові предмети, явища, ознаки предметів та дій, збагачується її словник. Опанування дитиною навколишнього світу відбувається в процесі не мовленнєвої й мовленнєвої діяльності за умови безпосередньої взаємодії з реальними об'єктами й явищами, а також завдяки спілкуванню з дорослими [3, с. 149].

О. М. Шахнарович виділив такі етапи розвитку предикативності в дитячому мовленні:

- 1) нерозмежування слова-речення і ситуації;

2) об'єднання в речення назв окремих елементів ситуації (без вираження зв'язків);

3) з'єднання окремих назв елементів ситуації за допомогою інтонації;

4) вираження структуризації ситуації за допомогою граматичних засобів.

Під час обговорення проблеми онтогенетичного ходу мовленнєвого розвитку А. Є. Аркін, О. М. Гвоздев, Ф. А. Сохін та інші у своїх дослідженнях відмічали, що подальший розвиток висловлювання полягає у все більшому його ускладненні: збільшення кількості елементів і різноманітності смислових відношень елементів між собою.

Становлення різних сторін мовлення – граматики, лексики тощо в одних дітей може йти відносно рівно, синхронно, в інших дітей нерівномірно та несинхронно, і таких дітей (за даними досліджень А. Є. Аркіна, О. М. Гвоздева, В. Штерна та ін.) велика кількість. Розвиток будь-якого аспекту мовленнєвої компетенції може затримуватися й гальмувати становлення інших аспектів.

Для більшості дітей з ЗНМ характерним є нерівномірний, уповільнений розвиток в формуванні фонетико-фонематичної, лексичної і граматичної системи мовлення. Специфіка порушень лексики визначається структурою мовленнєвого дефекту, віком, соціально-культурними факторами і ін. Аналіз мовленнєвої діяльності молодших школярів із ЗНМ свідчить про значні труднощі у використанні семантичних одиниць, що виражається в стереотипних відповідях, неадекватних семантичних замінах, стійкому аграматизмі.

Відзначаючи присутність у дітей з недорозвиненням мовлення грубого аграматизма, вираженого або в позначенні ситуації граматичною протоформою, або в змішуванні варіантів однієї граматичної форми, Н. С. Жукова звертає увагу на наявність в них тривалої прив'язаності граматичних форм до ситуації [5, с. 65]. У даному випадку в першу чергу порушується акт предикціонування, що призводить до порушення структурної організації висловлювання, а труднощі засвоєння єдності значення та форми слова спричиняють затримку в формуванні семантичних полів у дітей даної категорії, що призводить до обмеженості рівня сформованості синтагматичних і парадигматичних відносин, недосконалості пошуку номінативних і предикативних одиниць [12, с. 32].

Крім того, більшість дослідників вказує, що на специфіку аграматичної побудови висловлювання і несформованість предикативних зв'язків у конструкціях різної складності вказує не тільки рівень мовленнєвого розвитку дітей, а й мовленнєва патологія (алалія, дизартрія, ринолалія), яка є причиною загального недорозвинення мовлення. Однак проблема вивчення предикативної лексики, її особливостей в дітей молодшого шкільного віку із ЗНМ розкрита недостатньо і вимагає спеціального вивчення.

Закінчуючи аналіз спеціальної літератури, можна відзначити, що проблема розвитку мовлення молодших школярів ґрунтується не тільки на логопедичних та психолого-педагогічних працях, але й на знаннях галузі мовознавства та психолінгвістики.

Вивчення предикативної лексики через призму актуальних підходів виявило наступні принципово важливі висновки:

– Предикативна лексика в системі мови займає провідне положення, яке обумовлене безпосередньою участю її одиниць у формуванні висловлювання.

– Під поняття «предикативна лексика» слід розуміти предикативні одиниці, які можуть бути представлені різними частинами мови; повідомляти про дії, стан, якості та інші ознаки предмета й бути в реченні присудком. Цей термін використовують Ю. Д. Апресян, Л. М. Васильєв, В. В. Виноградов, Г. О. Золотова, С. Д. Канцельсон, В. П. Падучева, О. О. Потєбня, О. О. Шахматов, Л. В. Щєрба та ін.

– Предикативність може бути виражена як в усній, так і в писемній формі; характеризує висловлювання, а не речення.

– Дієслівна лексика, складає основу предикативної лексики, забезпечує задоволення комунікативних потреб дитини, характеризує сферу інтересів її особистості.

– У процесі мовленнєвого розвитку дитина переходить від оволодіння однослівним висловлюванням – без лексичних і граматичних значень шляхом засвоєння узгодження, відмінкового управління – до оперування двослівним висловлюванням, а потім і до більш складних конструкцій, в яких кожна група слів може розкладатися на цілу низку підпорядкованих і додаткових утворень.

Правильне мовлення вважається основою для повного засвоєння шкільних знань. Недостатній рівень оволодіння дітьми із ЗНМ дієслівною лексикою викликає труднощі в навчанні. Для вибору правильного корекційного маршруту з розвитку усної або письмової мови необхідна організація ефективної логопедичної діагностики.

Теоретичні положення та фундаментальні концепції вітчизняних і зарубіжних учених є підґрунтям та переконливою аргументацією необхідності врахування та подальшого дослідження даних положень з метою пошуку і створення ефективної системи роботи над предикативною лексикою, яка могла б забезпечити якісне удосконалення та збільшення об'єму словника молодших школярів із ЗНМ.

Список використаної літератури

1. Буслаєв Ф. И. Опыт исторической грамматики русского языка: учеб. пособ. для преподавателей: Ч. 1–2 / [сост. Ф. Буслаев Ф. И.]. – М. : Унив. тип., 1858. – Ч. 2: Синтаксис. – 1858. – 428 с. **2. Васильєв Л. М.** Системный семантический словарь русского языка / Л. М. Васильєв // Предикатная лексика. – Уфа : Изд-во «Восточный университет», 2000. – 200 с. **3. Гвоздев А. Н.** Вопросы изучения детской речи / А. Н. Гвоздев. –

М. : Изд-во АПН РСФСР, 1961. – 470 с. **4. Жукова Н. С.** Отклонения в развитии детской речи: учеб. пособие для студентов дефектол. фак. высш. пед. учеб. заведений и логопедов / Н. С. Жукова. – М. : УНПУ «Энергомаш», 1994. – 128 с. **5. Гумбольдт Вильгельм фон.** Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – 400 с. **6. Жукова Н. С.** Преодоление общего недоразвития речи у дошкольников / Н. С. Жукова, Е. М. Мастюкова, Т. Б. Филичева. – М. : Просвещение, 1998. – 197с. **7. Красных В. В.** Основы психолингвистики и теории коммуникации: лекционный курс / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2001. – 270 с. **8. Кочергина В. А.** Введение в языкознание: материалы по курсу востоковедов / В. А. Кочергина. – М. : Наука, 1970. – 526 с. **9. Леонтьев А. А.** Основы психолингвистики / А. А. Леонтьев. – М. : Академия, 1997. – 256 с. **10. Пешковский А. М.** Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М. : Дрофа, 2013. – 511 с. **11. Потребня А. А.** Их записок по русской грамматике / А. А. Потребня. – М. : Учпедгиз, 1968. – 534 с. **12. Шаховская С. Н.** Логопедическая работа по формированию грамматического строя речи детей, страдающих моторной алалией / С. Н. Шаховская // Патология речи: учёные записки МПГИ им. В. И. Ленина. – Т. 406. – М., 1971. – С. 30–62. **13. Шахматов А. А.** Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – М., 2001. – 50 с. **14. Щерба Л. В.** Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л. : Наука, 1974. – 428 с.

Бондаренко А. О., Лазарева І. А. Науково-теоретичні засади дослідження предикативної лексики молодших школярів із ЗНМ

Стаття розкриває науково-теоретичне обґрунтування дослідження предикативної лексики в молодших школярів із ЗНМ відповідно до позицій лінгводидактики, психолінгвистики й логопедії. Представлена сутність понять *предикативність, предикація, предикат, предикативна лексика*. Розглянуто різні класифікації предикатів і предикативної лексики в зарубіжному та вітчизняному мовознавстві. Звернена увага на роль предиката у внутрішньому програмуванні й організації синтаксичних конструкцій. Висвітлено питання онтогенетичного розвитку предикативності в дитячому мовленні. Акцентована важливість подальшого дослідження особливостей предикативної лексики з метою пошуку і створення ефективної системи логопедичної роботи, яка була б спроможна забезпечити вдосконалення та збільшення об'єму предикативного словника молодших школярів із ЗНМ.

Ключові слова: предикат, предикативна лексика, діти із загальним недорозвиненням мовлення, етапи предикативності.

Бондаренко А. А., Лазарева І. А. Научно-теоретические основы исследования предикативной лексики младших школьников с ОНР

Статья раскрывает научно-теоретическое обоснование исследования предикативной лексики у младших школьников с ОНР

согласно позициям лингводидактики, психолингвистики и логопедии. Представлена сущность понятий *предикативность, предикация, предикат, предикативная лексика*. Рассмотрены различные классификации предикатов и предикативной лексики в зарубежном и отечественном языкознании. Обращено внимание на роль предиката во внутреннем программировании и организации синтаксических конструкций. Освещены вопросы онтогенетического развития предикативности в детской речи. Акцентируется важность дальнейшего исследования особенностей предикативной лексики с целью поиска и создания эффективной системы логопедической работы, которая была бы способна обеспечить совершенствование и увеличение объема предикативного словаря младших школьников с ОНР.

Ключевые слова: предикат, предикативная лексика, дети с общим недоразвитием речи, этапы предикативности.

Bondarenko A., Lazareva I. Scientific-theoretical features of the predicative vocabulary of primary school children with the general hypoplasia of speech

The article focuses on the scientific-theoretical grounds of the predicative vocabulary research used by primary school children with the general hypoplasia of speech. The results display the definition of *predicateness, predication, predicate, predicative vocabulary*. The article compiles a number of domestic and foreign classifications of predicates and predicative vocabulary. The research highlights the role of a predicate in the internal programming and the syntax organization as well as covers the issues of ontogenetical development in children's speech. The further research of the predicative vocabulary is linked to the development of the effective logopedic working system which may enhance the volume of the predicative vocabulary of the primary school children with the general hypoplasia of speech.

Key words: predicate, predicative vocabulary, children with the general hypoplasia of speech, predicateness stages.

Стаття надійшла до редакції 27.03.2017 р.

Прийнято до друку 25.05.2017 р.

Рецензент – д.п.н., проф. Докучаєва В. В.

УДК 159.922.76:616.89-008.434+376.36

К. А. Буцкіх, Н. Є. Сєромаха

**ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ
ПИТАЛЬНИХ ВИСЛОВЛЮВАНЬ У ДІТЕЙ СТАРШОГО
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ЗНМ**

Одним з основних напрямків процесу навчання й виховання дошкільників з мовленнєвими порушеннями є їхня соціальна адаптація.